

Г.Е.Әшірбекова

*Қазіргі заманғы гуманитарлы-техникалық институты, Қарағанды***Діни дастандардағы антропogондық мифтердің көрінісі**

Мақалада қазақтың діни эпосындағы антропogондық мифтердің қолданысы жан-жақты зерттеліп жазылған. Сонымен қатар осы жанрдағы көркемдік сипаттарды қалыптастырудағы рөлі де айқындалған.

Кілтті сөздер: мифологиялық мотив, діни эпос, антропogондық миф, мифтердің түрленуі, мифологиялық дәстүр.

Жалпы адамзаттың ой-өрісінің дамуына, табиғаттың тылсым сырын танып-білуге миф аңыздарының көне дәуірде орасан зор үлес қосқандығын жоққа шығаруға болмайды. Өйткені кез келген құбылыс туралы қиялдан құрастырылған әңгіменің сол жағдайдың адам санасындағы түсінігін қалыптастырады. Бірақ бұл алғашқы түсінік болғандықтан, бірте-бірте жетіліп, өрістейді, сұрыпталады, жинақталады, сөйтіп, белгілі бір қалыпқа түседі. Нәтижесінде жалпақ жұртқа тарап, айналымның аясына түседі. Сондай туындылардың бір тобын адамдар туралы және олардың жаратылуы жайлы айтылатын антропogондық мифтер құрайды.

Негізінде адам жаратылысына қатысты мифтердің басым көпшілігі топырақтан жаратылды деген ортақ сюжетті құрайды. Кейбір әңгіме-аңыздарда балшық болмаса жердің қыртысы деп аталады. Өзге де негізгі діндер тәрізді, ислам діні де осы аңызды қуаттайды. Негізінде ислам діні өзіне дейінгі наным-сенімдерді халық санасынан ығыстырумен келді. Көптің көкейінде жүрген сұрақтарға жауап бере алатын және ғылымның барлық қырларымен сабақтасып жатқан ислам өзінің адамгершілікті қуаттайтын бағыттарымен елдің ойына орнықты. Бұл туралы зерттеушілер былай дейді: «Ислам діні енгеннен кейін бұрынғы шаманизмнің белді өкілі болған бақсыларды ығыстыра бастағандығы мәлім, көптен-көп жағдайда бақсыларға қарсы күрес жүргізді. Осыған байланысты көне заманның атақты аңыздары мен бақсылары біртіндеп ұмыт болуға айналды немесе исламға лайықты өзгерістерге ұшырап, екі идеологияның да белгілерін ұштастырған күрделі синкреттік тұлғаға айналды» [1] десек, ең көнеден келе жатқан түрлі мифтер де исламдық бағыт-бағдармен үндесіп өзінің өміршеңдігімен жалғастылығын тауып жатты. Солардың бірі — адамның топырақтан жаратылуы туралы миф.

Ерте замандардан келе жатқан мифтердің бірінде былай дейді: «Қыпшақтар өз руының ең алғашқы ата-аналары «Ай ата» мен «Ай апа», лайлы сел ағызып әкеліп, үңгір тасқа толтырған балшықтан бейнеленіп, тоғыз ай бойы күн нұры қыздырып, желдің үрлеуі арқылы кеуіп, жанданып, адам болып жаралған. Бұдан соң «Ай ата» мен «Ай апа» бір-біріне қосылып балалы болған. Олардың ұрпақтарынан рулы ел өскен» [2]. Бұл мифтегі көрініс. Енді діни аңызға құлақ түрелік: «Алла тағала балшықтан Адам ата — Сапиолланы жасады. Оған жан салды. Сонымен ол тіршілік тынысына ие, кәдімгі адам болды» [3]. Ел ішіне кең тараған ақындар айтысының озық үлгісін көрсететін Біржан мен Сараның айтысында Сараның тарапынан мынадай өлең жолдары айтылады:

*Адамды топырақтан жаратты Хақ,
Надандығың білінсін бұл сөзге бақ.
Хауа Анаға барды өзі Адам ата,
Есіткенің жоқ па еді мұны бірақ [4].*

Шумақтың мазмұнында мифтің негізі жатыр. Бұл көрініс бізге мифологиялық аңыздардың өзегін жоғалтпай жалғасып келе жатқандығын айғақтай түседі. Олай болса, ұлттық мұралардағы мифтердің қолданылуын қалыпты дәстүр ретінде қабылдағанымыз жөн. Бұл жайіт діни дастандарда сырт қалмаған.

Адамның жаратылысы адамзатты көне заманнан бері толғанып келе жатқан құбылыс. Сондықтан бұған қатысты әңгімелер әр кезеңнің өзіне сәйкес туындап отырды. Антропogондық мифтер — осы көріністің бағзы уақыттағы бастамалары. Ал, бүгінгі таңда сол адам баласын топырақтан жаратылды деген мифтік туындылардың өзегінде шындықтың негізі жатқандығын ғылыми зерттеулерде жоққа шығармайды. Мүмкін, осындай мифтердің жойылмай, жоғалмай

жалғастылығын тауып келе жатуының мәнісі астарында ақиқаттың жатқандығы шығар. Енді дастандарға назар аударып көрелік.

Қазақ фольклоры мен әдебиетіндегі діни дастандардың қай-қайсысын алып қарасақ та, негізгі өзегі ислам дінімен ұштасып жатыр. Ал, біз жоғарыда адамның топырақтан жаратылғандығын исламның мақұлдайтынын айтқан едік. Олай болса, діни дастандардағы адамның топырақтан жаратылғандығын жырлауын үндестіктен туған қалыпты сипат деп түсінген жөн. Бірақ діни мұралар адамға дейінгі жаратылысты да назардан тыс қалдырмаған. Бұл жайт әсіресе «Сияр Шариф» дастанында көрініс тапқан. Негізінен аталмыш дастан соңғы пайғамбар Мұхаммедтың (с.ғ.с.) өмір жолын баяндауға арналған поэзия түрінде шыққан көлемді туынды. Көркем тілмен діни бағытта шығарылған дастанның оқиғасы қызықты, түсінуге жеңіл, тартымды, әсерлі. Шығарманың кіріспе тәрізді бастау-толғауында жаратылыс құбылысына қатысты көптеген діни ұстанымдарды паш етеді. Алғашқы жаратылыс Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың нұры десе, онан кейін Аспан, Жер, Ғарыштың пайда болғандығын айтады.

*Аспан, Жер, Ғарыш-Күрсілі Лаулы ғалам,
Сындырған Жаннат, тозақ бәрін тәмам.
Ол нұрдың фазылынан пайда болды,
Жаралған он сегіз мың күллі ғалам [5; 8].*

Осылардан кейін ғана барып Адам жаратылады, және адамзаттың жан мен тәннен тұратынын да хабардар етеді.

*Адамды топырақтан қылды бейне,
Кірген деп пәрмен етті жанды Құдай.
Қараңғы, қорқынышты жай екен деп,
Жан қорқып қарап тұрды кірмей мұнда [5; 8].*

Бұл шумақтағы бірден-бір көрініс адамның топырақтан жаратылғандығын көрсететін жолдың көнеден келе жатқан мифпен үндестікте екендігі. Бірақ мұндай жайітті осы бір ғана шығармадағы айтылыммен шектеп қоюға болмайды. Біз мысал келтірген туынды — өмірбаяндық дастан. Ал, ел аузында сақталған мұралардың арасында аңыздың желісіне шығарылған дастандарда баршылық. Солардың біріне Жамсап туралы аңыз туындысын жатқызуға болады. Шығармаға ертеден келе жатқан Даниял пайғамбардың баласы Жамсап туралы оқиға өзек болған. Мұнда оқи отырып, біз бірнеше мифологиялық сарындардың қолданылғандығын аңғарамыз. Осы қолданыстар туындыны ертегі тәріздес етіп ғажайыптандырып жіберген. Дастанның кіріспесінде біз тағы да адам — топырақ деген мифтік қағиданың куәсі боламыз.

*Сыйынып жәрдем күтем бір Алладан,
Жаратып топырақтан еткен адам.
Тарихтың көп сырынан ашылмаған,
Бастайын бір оқиға келсе шамам [6].*

Тағы да сол миф, сол топырақ. Бірақ тағы да бір айта кететін ерекшелік аталмыш миф жыр-дастандардың қай-қайсысында болмасын алғашқы бастамаларда ғана айтылып отырған. Ал, шығарманың орта немесе соңғы тұстарына қарай кездеспейді. Бұл, мүмкін, адам санасында қалыптасқан жаратылыстық даму заңдылығына тән реттіліктің көрінісі шығар. Қалай десек те мифтің де аясында белгілі бір деңгейде ақиқаттың жататындығы рас. Миф жайында айтарлықтай ой тастап, пікір білдірген Қондыбай Серікболдың тұжырымдары да осыған саяды. «Миф — нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте, нақты бір саяси, әлеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан, адамзат қоғамының өзі өмір сүріп отырған орта туралы, оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі-сыртқы күштер туралы, өз қоғамының ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктердің жиынтығы, дәлірек айтқанда, «түсіндім» деген стереотипі. Яғни, бұл жағдайдағы миф ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың дүние мен өзі туралы шындығы, басқаша айтқанда, «шын» деп есептелінген, тарихи, рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейіндегі Ақиқаты. Миф, әрине, тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі, қисыны бар, яғни, бұл жағынан, «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние» [7].

Олай болса, мифті қалай болса солай шығарыла салған дүние деп қарамау керек екен, ертедегі адамзаттың таным-түсінігінің, қоршаған ортаны қабылдауының, бағалауының айнасы деп ұғынуымыз қажет екен.

Сонымен, адамның топырақтан жаратылуы туралы айтылатын мифтердің қайнар көзінде шындықтың жатқандығын аңғардық. Сондықтан халықтық шығармаларда бұл мәселенің көрініс беріп отыруы осы негізде жатыр деп түйіндеуге болады.

Ел ішіне кеңінен тараған «Наушаруан сұлудың баяны» дастанының алғашқы шумағы да осы біз айтып отырған мифтік баяндаудан басталады.

*Атамыз Адам пайғамбар,
Топырақтан жаралған.
Мұсылман, кәпір халайық,
Сол адамнан таралған.
Тарихын мұсылманның баян етсем,
Дін ислам, Мұхаммед деп аталған.* [8].

Негізінен дастанның өлең жолдары он бір буынды кара өлең ұйқасы жүйесіне құралған. Өзге тұстарында қысқа жолды жеті, сегіз буынды тармақтар жоқ. Сондықтан бастамадағы төрт жол өзге шығармадан алынып қойыла салған тәрізді. Десек те, кіріспе дәл осылайша орналасқан. Дәл осы тектес жолдар Шортанбай ақынның «Бала зары» деп айтылатын толғауында тұр.

*Атамыз Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір халық боп,
Сол адамнан таралды* [9].

Енді, сұрақ туындайды: біріншіден, аталмыш діни дастанның авторы Шортанбай емес пе екен? Екіншіден, Шортанбай сол дастанды білгеннен кейін, өз толғауында алғашқы жолдарын пайдаланды ма екен? Бірақ екі жауапты да мақұлдай алмаймыз. Өзегінде миф жатқан адам жаратылысын ислам дінінің қуаттай келгендігін біз жоғарыда айтқан болатынбыз. Ал, діни сауат ашқандардың барлығы адам баласының топырақтан жаратылғандығын мойындады. Діни дастандарды өмірге әкелушілер діни сауатты ақындар еді. Сондықтан, оларға аталмыш жағдайды енгізіп отыру, көпшілікке осы мәселені насихаттаудың, таратудың бірден-бір жолы болды. Бұл — бір. Екіншіден, фольклорда қалыпқа түсіп, дәстүрге айналған сарындар бар. Атап айтқанда: «Он үш — мүшел жас», «алпыс үш — пайғамбар жасы», тағысын тағылар. Сондай-ақ көптеген ақындарға бала кезінде ақындықтың қонуын, түсіне әулие бабасының кіруімен байланыстырады. Осыған қатысты екі варианттық қолданыс бар. Ол ұйқыда жатқан баланың түсіне кірген ақ сақалды адам: «Өлең керек пе, көген керек пе?» немесе «Сөз керек пе, көз керек пе?» — дейді. Яғни, мұндай қолданыс — фольклорлық дәстүрдің көрінісі. Олай болса жоғарыдағы дастаннан толғаудың бастамасын да біз осы тұрғыдан қабылдауымыз керек. Оның негізгі бастауы мифте жатыр. Мұндай кіріспелердің шамалы өзгеріске түскен нұсқалары да кездесіп отырады. Әсіресе халық ақындарының мұраларынан жиі байқалады десек, артық айтқандық болмас. Жоғарыдағы Шортанбай ақынның толғауы бұған дәлел бола алады.

Біз жоғарыда өмірбаяндық діни дастандардың бастауында адам жаратылысына қатысты мифтің көрініс беретіндігін айтқан едік. Әрине, жеке адамның өмір тарихына байланысты болғандықтан, аталмыш мифтің кіріспе ретінде қолданылуы заңдылық. Десек те, кейбір өзге мазмұндағы дастандарда бұл аңыздың көрініс беретіндігін аңғаруға болады. Мәселен, сондай мұралардың бірі — «Мәлике қыз» дастаны. Шығарманың мазмұны бір патшаның жалғыз қызы күйеу таңдау жасап, өзін алғысы келетін адамға жүз жұмбағымды шешу керек деп шарт қояды. Күйеу жігітке қалыңдықтың шарт қоюы ертегі, аңыздарда кездеседі. Сондықтан ол біз үшін таңсық емес. Бірақ, жүз сұраққа жауап табу оңай емес. Ал, сұрақтар таза діни қағидалармен байланысты. Мәликенің осыншама сауалына түркістандық діншіл жігіт толық жауап табады. Осы сұрақтардың барысында тағы да адамның топырақтан жаратылғандығы жайлы мәселе айтылады:

*Екі адам Мәликені жеңе алмаған,
Көңілін жеңбегенге бермейді екен.
Алладан Мұса үш ауыз сөз сұрапты,
Кәрі аға білсең айтшы ол не деген?* [10; 30] —

деген сауалға жауап беру барысында былай дейді:

*Мұса айтты: — Бұл жарлығың тағы рас,
Құдайым қадіріңе үш қайтара бас.
Адамды топырақтан жаратқан соң,
Дені сау ауырудан қылсаң алас* [10; 30].

Сонымен, осы көріністерден қандай қорытынды шығаруға болады? Біріншіден, адамның топырақтан жаратылғандығы туралы мифтің діни дастандарда жиі, әрі кеңінен қолданылу барысында таза діни наным-сеніммен біте қайнасып кеткен. Сондықтан бұл сипат көпшілігінде миф емес, діни байлам, түсінік ретінде қабылданады. Екіншіден, осы көрініс өзге де мифологиялық сарындар тәрізді, шығарманың көркемдігіне, тартымдылығына, мазмұнына айтарлықтай деңгейде әсерін тигізеді. Бірақ, антропogондық мифтердің қолданылуын осы бір ғана көрініспен шектеуге болмайды. Алғашқы адамдарға қатысты айтылатын аңыздардың біршамасын діни дастандардан кезіктіреміз. Олардың да өздеріне лайықты орындарының бар екендігі ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Фольклор шындығы. — Алматы: Ғылым, 1987. — 68-б.
- 2 Қазақтың мифтік әңгімелері. — Алматы: Ғылым, 2002. — 80-б.
- 3 Құран хикаялары. — Алматы: Жалын, 1992. — 6-б.
- 4 Ақын Сара. — Алматы: Жазушы, 1985. — 48-б.
- 5 *Жәңгірұлы Ш.* Назым Сияр Шариф. — Алматы: Санат, 1995.
- 6 Жамсап туралы аңыз // Орталық Қазақстан. — 1991 — 13 ақп. — 6 б.
- 7 *Серікбол Қ.* Арғы қазақ мифологиясы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 25-б.
- 8 Наушаруан сұлудың баяны // Ислам әлемі. — 1997. — № 4. — 14-б.
- 9 Шортанбай. Толғаулар, айтыстар. — Алматы: Айқап, 1993. — 21-б.
- 10 Мәлике қыз // Ислам әлемі. — 2000. — № 32.

Г.Е.Аширбекова

Проявление антропogонических мифов в религиозных эпосах

В статье рассматривается проблема всестороннего исследования использования антропogонических мифов в казахских религиозных эпосах. Также раскрывается их роль в создании художественности данного жанра.

G.E.Ashirbekova

Antropogonic myths in the Kazakh religious epics

The article devotes problem of whole research of using of antropogonic myths in Kazakh religious epics. So its role in making of artistic of this kind have been shown.